

**Іванна ВАРИЧ,
Наталія СКЛЯРЕНКО,
Григорій ОХРИМЕНКО**

Еволюція первісного житлобудівництва

Доба первісності на Волині та Волинському Поліссі – це найдавніший період, який охоплює проміжок часу приблизно від приблизно 300 тис. р. до н. е. до початку I тис. н. е., впродовж якого дану територію заселяли різні етнічні групи, що поступово змінювали або асимілювали одна одну та відзначались відмінними особливостями житлобудівництва. Важливими факторами формування житлового середовища в той час виступали: соціальна структура суспільства, чисельність сімей, духовна культура, звичаї та традиції житлобудівництва, світогляд, господарська діяльність, дослідження яких дозволить здійснити комплексну оцінку житлового середовища окресленої території.

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (кілька млн. років тому) і до появи перших державних утворень, що передбачає виокремлення наступних періодів: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік та ранньослов'янський час.

Заселення Волинського Полісся відбувалося в ашельський час. Про це свідчать матеріали з південної Хмельниччини, Коршів-Кар'єр, пізніше Житомирської стоянки.

У мустьєрський період (від 120 до 35 тис. років тому) на Волині та Волинському Поліссі проживали представники людини нового типу – неандертальці. Місця стоянок того часу на землях Волині розміщувались на високих берегах річок, як у с. Жорнові на Рівненщині, чи балок, наприклад, в с. Грядки на Дубенщині [6, с. 24]. На межі Полісся та Лісостепу біля смт. Торчин, а також неподалік с. Жидичин виявлено кістки льодовикових тварин та крем'яні знаряддя, що свідчить про імовірне розташування поселень, на яких могли зводитись житла більш чи менш довготривалого користування. Напевно, це були характерні для того часу округло-овальні споруди типу яранг площею близько 30 м², зведені з кісток мамонтів та гілок дерев. Аналогіями жител такого типу на території України виступають реконструкції будівель поселень Мізин та Межиричі (за І. Підоплічком).

У період пізнього палеоліту (від 35 до 10 тис. років тому) Волинська височина була частково заселена різними групами мисливців, що прийшли сюди, імовірно, з Подністров'я (Городок, Бармаки, Кременець,

Липа та ін.). Традиції ж місцевого пізньопалеолітичного населення в наступні часи майже не прослідковуються – можливо, воно змушене було перейти на інші землі [15, с. 13].

У зв'язку з мігруючим способом життя відбувається поява нового типу жител – «чумів», що були меншими за площею у порівнянні з попереднім типом «яранг» та мали нову конструкцію: шатрово-конічний каркас, виготовлений із жердин та покритий шкурами тварин. Прикладами жител такого типу являються житлові будівлі багаточислової пам'ятки Куличівка біля м. Кременця та поселення Липа І Рівненської області, що відзначаються однотипною конструкцією жител аналогічних сезонним поселенням Польщі та Мальти [4].

На зміну палеоліту прийшла доба мезоліту (10-6 тис. років тому), що характеризується збільшенням кількості населення та розвинутішою матеріальною і духовною культурою.

Північ України (Полісся) у культурно-історичному плані тяжіла до Південної Балтії і входила до області культур мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Це археологічні культури Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми, виготовлені з пластин. На основі красносільського населення формується свідерська культура ще численніших груп мисливців, які залишили сліди проживання на Волинській височині (Хотин, Шепетин, Сапанів), дійшли до Криму та Карпат. Згадані етноісторичні спільноти об'єднуються археологами в коло культур з «листяками» [7, с. 87-193, 195, 217-226].

Залишки свідерських стоянок виявлено на території замку Любарта в Луцьку, в заплаві Стиру (уроч. Красне в цьому ж місті), неподалік Верб'яєва та ін. На Поліссі є десятки стійбищ того часу: Заболоття, Лютка, Люб'язь, Нобель, Балаховичі, Мала Осниця, Березне, Кричильськ, Черськ та ін. (розвідки В. Коноплі, Л. Залізняка, Л. Мацкевого, О. Романчука, Г. Охріменка). Поселення свідерської культури були сезонними та склалися з менших або більших жител з дерев'яною шатрово-конічною конструкцією, накритою шкурами тварин. Прикладом такого житла є будівля півземлянкового типу, заглиблена на 0,7 м, розмірами 8×6 м виявлена Д. Телегіним та Г. Охріменком біля с. Мала Осниця в уроч. Шепель та менше житло овальної форми розміром 3×2м, глибиною 0,4 м відкрите Р. Грибовичем біля с. Нобель [6, с. 33].

Останній період кам'яного віку – неоліт (новий кам'яний вік) – охоплює орієнтовно VI-IV тисячоліття до н. е. На даному етапі зникла культурна одноманітність у різних географічних зонах Землі. Розвиток

пішов різними темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персидської затоки) зміни відбувалися прискорено. На Півночі ж, навпаки, племена довго залишалися на тому ж рівні розвитку. Стали помітні дуже яскраві місцеві особливості, що дозволяють відрізнити неоліт Єгипту від неоліту Межиріччя, неоліт Європи від неоліту Сибіру.

Початок епохи неоліту на території Волині та Волинського Полісся поклали прийшли землеробсько-скотарські племена культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛІСК) (за назвою декору на посуді), прабатьківщиною яких було Середнє Подунав'я, звідки і саму культуру іноді називають дунайською. Пам'ятки племен цієї культури на Волині представляють північно-східну периферію зайнятої ними величезної європейської території. Житлові споруди КЛІСК відзначаються переважно видовженою прямокутною формою, орієнтацією за лінією північ-південь та представлені трьома конструктивними типами:

1) наземні житла каркасно-стовпової конструкції без вогнищ всередині – площею 30 м² (поселення Рівне) та з вогнищами – дещо заглиблені площею до 50 м² житла (Голишів-II, житла № 1 і № 2) [10, с. 96] (рис. 1, рис. 2.);

2) землянки – площею близько 22 м² з великим (1,0 x 0,8 м) вогнищем (Голишів-II, житло № 5) [10, с. 8];

3) споруди, що складаються з двох з'єднаних між собою, трохі заглиблених у материк округлих або овальних камер (кімнат), площею 60 м² (Гірка-Полонка) та 10 м² – житла № 21 і 23 (Гнідава).

З VI тис. до н.е. на Західній Волині, з приходом сюди носіїв дунайської культури, почався перехід до відтворювального господарства і в аборигенного населення волинської неолітичної культури (ВНК) [9 с. 12, 13]. Житлові будівлі ВНК поділялися на сезонні курені (Люб'язь-II), та довгочасні чотирикутні споруди (Новосілки, Оболонь, Вижівка) – їх розміри від 28 до 40 м². Основний будівельний матеріал очерет, лоза, глина, інколи – цеглини торфу (с. Хабарище Ратнівського району).

У період енеоліту та доби бронзи (IV – поч. III тис. до н. е.) на території Волині, змінюючи одна одну або якийсь період співіснуючи, перебували носії культур, які, за теперішніми даними, були прийшлими, а місцевий етнічний компонент якщо і був присутній, то не мав власного етнографічного забарвлення. Тобто аборигенне населення збереглося переважно на Поліссі, хоч майже всі мігруючі спільноти на довше зупинялися чи змішувалися із тамтешніми родами. В цей час окреслену територію заселяли носії таких культур: маліцької та волино-люблінської, пізньотрипільської, лійчастого посуду та кулястих амфор, городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської та тшинецько-комарівської.

Найбільш ранньою з місцевих енеолітичних культур була маліцька (МК), яка сформувалась в Південно-Східній Польщі. З нею, імовірно, пов'язана поява мідних виробів на даній території [6, с. 49]. Характерною рисою житлових будівель МК є поширення наземних великих, можливо багатородинних жител, довжиною 10-14 м і шириною 4-6 м. Стіни таких жител були стовпової конструкції, плетені із лози та обмазані глиною. Дах був двосхилий, критий соломною [6, с. 46]. Наступною була волинолюблінська культура (ВЛК), населення якої сформувалось на території Волині наприкінці IV тис. до н.е. Житлові будівлі ВЛК відомі на поселенні Зимне, де досліджено двокамерну півземлянку, що складалась із круглої та прямокутної у плані ям невеликих розмірів та Голишеві – конструкція житла включала 3 овальні заглиблення розмірами 2-2,5 × 3-4 м [6, с. 51].

В кінці V або на початку IV тис. до н.е. прийшовши з півдня (Тернопільщини), на території Волині з'являються перші групи трипільців, представники середнього та пізнього етапів розвитку цієї культури (ПТК). Основним типом житла трипільців були півземлянки різної форми, діаметром 2,1-2,4 × 3,5-3,8 м, глибиною 0,8 м з печами в центрі. Поблизу житлових споруд знаходились господарські ями-погреби для зберігання продуктів харчування, комори, приміщення для утримання худоби, утворюючи в цілому житлово-господарський комплекс [6, с. 58]. Аналогом виступає реконструкція трипільського житла поселення Ленківці (К. Черниш).

Важлива роль в еволюційних процесах населення даної території серед інших землеробських енеолітичних культур належить культурі лійчастого посуду (КЛП), назва якої походить від форми горщиків, розхилених у верхній частині. Це було населення північного, центральноєвропейського походження [10, с. 100]. Найбільш дослідженими є поселення КЛП в с. Зимне і Тадані. На першому виявлено 20 жител, на другому – 8. В них відомі наземні дерев'яні житла шатрово-конічної конструкції. В центрі розміщувалась глиняна піч на дерев'яному каркасі, в приміщеннях також виявлено ями-погреби розміром 2,5 × 2 м та глибиною 1 м [5, с. 53].

Із середини до кінця III тис. до н. е. на даній території перебувало теж прийшло з заходу й частково споріднене з КЛП населення, відоме під назвою культура кулястих амфор (ККА).

В кінці середнього періоду доби бронзи дана територія була ареною розселення великого європейського масиву культур зі шнуровою керамікою (епішнурові культури): стжижовської, городоцько-здовбицької та межановицької. Серед цих споріднених племен виділяється ряд локальних і різночасових культур, однією з яких на території Волині і південній частині Волинського Полісся була городоцько-здовбицька культура (ГЗК), що отримала назву від сіл Городок і Здовбиця на

Рівненщині. Пам'ятки її досліджувались головним чином І. Свешніковим. Поселення розташовувалися на високих берегах рік і озер, а на Поліссі – на піщаних дюнах. Вони відомі в с. Гірка Полонка, Гораймівка, Городок, Нова Вижівка, Одеради, Сереховичі Волинської; Городок, Здовбиця, Зозів I і II, Майдан Моквинський Рівненської та ін. областей.

Станом на початок 80-их рр. ХХ ст. було досліджено 15 жител городоцько-здовбицької культури (ГЗК). Десять з них розкопано І. Свешніковим у 1959-1964 рр. біля с. Городок Рівненського району [14, с. 127-134], чотири біля с. Зозів, а одне Т. Сулімірським у 1938 р. біля с. Майдан-Моквинський Березнівського району.

За узагальненою характеристикою І. Свешнікова, ці об'єкти належали до наземних, неправильно-прямокутної або овальної форми, їх середня довжина становила 3,6-8 м, ширина – 3,5 м, а площа пересічно 37 м² [12, с. 83]. В середині їх розміщувалось вогнище, інколи невеликі ями. Не завжди легко вдавалось простежити контури цих жител. Здебільшого це робилось при наявності ям від стовпів, концентрації знахідок, глибини об'єкту в матеріку.

Житла III і IV поселення Зозів II склались із наземних та заглиблених частин. Заглиблення мали неправильно-округлу форму та розміри 2,48 × 2,88 (житло III) і 1,8 × 2,18 (житло IV). На місці житла VIII вдалось простежити лише його заглиблену частину неправильно-прямокутної форми розмірами близько 2,4 × 2,7 м, орієнтовану по лінії північ-південь. Вздовж південної та західної стінок цієї ями простежено два вирізаних у материковій глині ступінчастих виступи завширшки 0,55-0,7 та 0,25 м та заввишки 0,2 м. Дно заглиблення знаходилось на глибині 1,75-1,8 м від сучасної поверхні. Інше житло, виявлене в Майдані-Моквинському, мало форму неправильної трапеції орієнтованої з південного сходу на північний захід. На місці його стін простежено 7 ям від стовпів діаметром до 1,5 м, а посередині 3 ями діаметром до 0,5 м. В центрі житла знаходилось вогнище діаметром 2,5 м (Свешніков, 1974 с. 86-87).

До наступного – здовбицького – етапу І. Свешніковим віднесено вісім жител, відкритих на двох поселеннях поблизу с. Зозів та недалеко від с. Здовбиця. В них виділяються наземні та заглиблені частини. Перші з них були помітні завдяки ямкам від стовпів. Будівлі мали складну конструкцію: склались з наземної та заглибленої частин. Житло I (Зозів I) займало площу близько 5 × 5,4 м та було орієнтоване по лінії південний схід – північний захід, його заглиблена частина мала розміри 2,6 × 4,4 м. Понижена частина житла II (Зозів I) розмірами 3,25 × 5,2 і глибиною 1,08 м від сучасного рівня була орієнтована з південного заходу на північний схід. У житлі V (Зозів II) овальна заглиблена частина

розмірами 2,9×3,5 м була орієнтована із заходу на схід. Вздовж стін у виявлених житлах розміщувалися лежанки шириною від 0,27 м (житло I, Зозів II) до 1 м (житло II, Зозів I) та висотою від 0,15-0,2 м (житло V, Зозів II) до 0,7 м. Житла могли мати 1-2 вогнища, які розташовувались як на дні заглиблення (житло VI, Зозів II) так і на рівні стародавнього горизонту над краєм заглибленої частини житла (житло I, Зозів II) [12, с. 95-97]. Близько жител знаходилися господарські ями, залишки майстерень крем'яних знарядь. Основним матеріалом при їх будівництві було імовірно, дерево та глина.

Наступною культурою, що заселяла даний регіон, була стжижовська (СК). Поселення СК виявлено у Торчині, Луцьку (Гнідава), Коршеві, Лищі Волинської; Зозові, Муравиці, Озліві, Перевередові, Млинові, Валентинові, Лопавшеві, Вільховому Волинської і Рівненської областей та ін. Наприкінці 80 рр. XX ст. загальна розкопана площа поселень стжижовської культури становила понад 7000 м. При цьому відкрито залишки 13 жител та багато господарських ям [1, с. 68]. Досліджені житла складались із наземних та заглиблених частин. Напівземлянкові житла були неправильно-овальної форми розміром до 3,4х5,6 м (Озлів –житло III) та глибиною до 1,7 м (Торчин). Деякі будівлі були дво- і трикімнатні (Свешніков 1974 с. 121-124). Вздовж стін у ряді жител (Муравиця, Озлів) простежуються наявність виступів-лежанок шириною 0,65 м. Вхід в житло у вигляді земляної сходинки знаходився при західній або східній стіні півземлянки. Про наявність наземних частин житла свідчить розташування вогнищевих ям на давньому горизонті над краєм заглиблень та сліди оточуючих їх стовпів з нечітким плануванням [10, с. 69].

В пізній період доби бронзи дана територія заселяється волинською групою тшинецько-комарівської культури (ТКК), що поширювалась на значних обширах між Одрою і Дніпром та мала в різних місцях своєрідне етнічне забарвлення [10, с. 22]. Поселення ТКК виявлено в Луцьку, Коршеві, Лищі та Скірчі та ін. місцях. Житла були одно- і двокамерними півземлянками овальної форми, розмірами від 4 х 5 до 3,4 х 6,5 м при глибині до 1 м від давнього рівня (рис. 3.). В них знаходилися глиняні вогнища діаметром 0,5-1 м. Біля жител були господарські ями діаметром до 4 м і завглибшки до 0,8 м [10, с. 74]. Зразком графічної реконструкції для порівняльного аналізу є поселення Пустинка (С. Березанська) [3].

У ході багаторічного вивчення давнього минулого Волині та Волинського Полісся дослідниками встановлено, що ця зона була постійним місцем припливу населення з заходу та південного сходу, місцевий етнічний компонент представлений незначною часткою (стжижовська та волинська неолітична культура), хоч майже всі мігруючі

спільноти на довше зупинялися чи змішувалися із місцевими родами. Кожна етнографічна група, яка заселяла територію Волині та Волинського Полісся у період первісності, епоху міді та бронзи, відзначалась своїми особливостями житлобудівництва, що залежало від відповідних традицій, складу сім'ї та видів господарської діяльності населення тої чи іншої спільноти.

Література

1. Балагури, Э. А. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) [Текст] / Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля и др.; Отв. ред. А. П. Черныш; АН УССР. Ин-т обществ. наук. – К.: Наук. думка, 1990. – 188 с.
2. Археологія Української РСР: В 3 т. / [гол. ред. С. М. Бібіков] – К.: Наук. думка, 1971-1975. – Т. 1. Первісна археологія. – 1971. – 448 с.
3. Березанская С. С. Поселение эпохи бронзы на Днепре: монографія [Текст] / С. С. Березанская. – К. Наук. думка, 1974. – 176 с.
4. Слинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека [Текст] / Я. Елинек. – Прага: Артга, 1972. – 560 с.
5. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України [Текст] / Л. Л. Залізник. – К.: Абрис, 1999. – 255 с.
6. Кучинко М. М. Археологія Волині [Текст] / М. М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
7. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa: PWN, 1977. – 388 s.
8. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура: монографія [Текст] / Г. В. Охріменко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 154 с.
9. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині: монографія [Текст] / Г. Охріменко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 140 с.
10. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури): монографія [Текст] / Г. В. Охріменко. – 2-е вид., доп. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 252 с.
11. Пясецький В. Палеоліт Волинської височини і малого Полісся [Текст] / В. Пясецький. – Рівне, 2009.
12. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери [Текст] / І. К. Свешніков. – К.: Наукова думка, 1974. – 208 с.
13. Свешніков І. К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя [Текст] / І. К. Свешніков // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 44-53.
14. Свешников И. К. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области [Текст] // КСИА. – 1964. – Вып. 97. – С. 127-134.
15. Степанчук В. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому [Текст] / В. Степанчук. – К.: Наш час, 2008. – 192 с.
16. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту [Текст] /

Рис. 1. Реконструкція екстер'єру житла КЛСК

Рис. 2. Реконструкція інтер'єру житла КЛСК

Рис. 3а

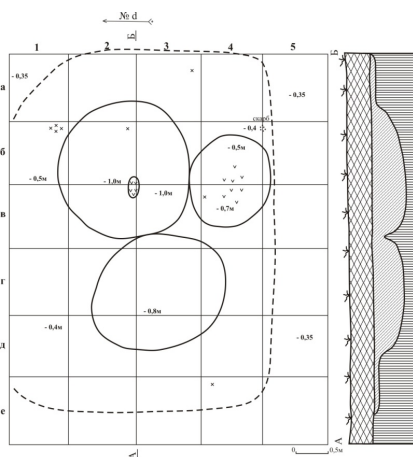

Рис. 3б

Рис. 3в

Рис. 3г

Рис. 3. Реконструкція житла ТК (Майдан-Липно. Кругле Поле. 2005, об'єкт східно-гшцінецької культури): а) I-III-етап розробки реконструкції; б) план житла; в-г) IV – етап реконструкції (інтер'єр та екстер'єр житла)